

השטן, היהודים ושנאת האחר

רוברט ס' ויסטריך

כל תרבות מפגינה רצון מסוים להתבדל מתרבויות אחרות, לאשש ולבצר את זהותה, להתוות גבולות בין אנחנו" לבין הם. באיזו נקודה הופך אתנוצנטריזם "נורמלי" לשנאת זרים, לגזענות או לאנטישמיות? מתי הופך אגואיזם משפחתי או קבוצתי, דהיינו הנטייה להדיר (Exclude) את האחר או לפקפק במהימנותו, לשנאה, לעוינות אגרסיווית, לרדיפה מכוונת או אפילו לטבח? מתי הופך האתנוצנטריזם לחגורת ביטחון קסנופובית הנכרכת מסביב לזהות תרבותית מסוימת, או גרוע מכך, לפארנויה גזענית המכוונת כנגד סכנות הזיהום מפנים או מחוץ? או כיצד מתפתחות פנטזיות גזעניות לכלל דינמיקה של רצח עם – כמו במקרה של הנאציזם – דינמיקה המייחסת איכויות מהותיות של רוע לזהותו ולהווייתו של האויב המיתי, עד שקיומו כה מאיים שיש למחותו כליל מעל פני האדמה?

השנאה הנאצית כלפי האחר היהודי, בעצמתה המוחלטת ובטירופה הרצחני, חרגה ללא ספק מדעה קדומה "נורמלית", מאפליה גזעית ממוסדת, משנאת זרים, מהפרדה גזעית או מהפוגרומים אשר בסדירות מונוטונית מילאו את דפי ימי ההיסטוריה היהודית. בה בעת לא ניתן ואף אסור להפרידה לחלוטין מסוגים אחרים של גזענות, וודאי שלא מן ההיסטוריה הארוכה של אנטישמיות שקדמה לה. למרות הכריסטופוביה (שנאת הנצרות) הבסיסית של מנהיגי הנאצים, אלה עשו שימוש מקיף ושיטתי בסטריאוטיפים נוצריים אנטי יהודיים. היה ביכולתם למשל, ואכן כך עשו, להסתמך על מסורת עשירה בת אלפיים שנה ששורשיה מצויים כבר בספרי הבשורה (ובעיקר בבשורת יוחנן) ועל תיאור היהודים בספרים אלו כעם מוקצה מחמת מיאוס, כרוצחי ישו ונביאייהם שלהם, כבעלי בריתו של השטן בכבודו ובעצמו; הם יכלו להישען גם על תורותיהם של אבות הכנסייה אשר התייחסו אל היהודים בעקיבות כאל מוציאי דיבה, מחללי שם שמים, עם ארור ונתעב, חברי כת השטן. הנאצים ניצלו וחילנו (Secularized) דימויים ימי-ביניים מוכרים של היהודים בתור מחללי לחם הקודש, שדים, מכשפים, כמרעילי בארות, רוצחים פולחניים, מלווים ברבית קצוצה, כופרים וחתרנים בלתי נלאים, שכל מעייניהם נתונים להרס החברה הנוצרית. הרפורמציה הפרוטסטנטית בגרמניה והמיתולוגיזציה של היהודים כבני שטן שהטיף לה מרטין לותר סיפקו מצבור דימויים חזק יותר לאנטישמיות הנאצית.

הדמוניזציה של האחר אינה מוגבלת כמובן ליהודים בלבד. נראה כי מציאת שעירים לעזאזל והשלכת הרוע על בני אדם שהוקנו להם תכונות דמוניות הן בעיה אנושית אוניוורסלית. לא זו בלבד שתהליך זה מסלק רגשות אשמה מודחקים, יוצר מחיצות בין קבוצות נכללות לקבוצות

מודרות ותורם להגדרת זהות חברתית, דתית ולאומית, אלא הוא גם מסייע בבניית סדר מוסרי העומד כנגד האחר המסוכן, המפלג והמזהם. האחר (אשר על פי ההנחה הרווחת פועל בהתאם לקוד חברתי ומוסרי שונה) חייב לשאת באשמה ובאחריות לכל דבר המשתבש בחברה האנושית הרגילה. אך בעת ובעונה אחת, כמו במקרה של היהודים, האחר הוא גם השתקפות העצמי - עצמי לוקה בחסר ואף מרושע, שיצא מכלל שליטה, שאינו מסוגל להתמודד עם דחפיו הסדיסטיים המודחקים.

דמוניזציית האחר כאמצעי לטיהור אתני מילאה תפקיד חשוב גם בתנועות לאומיות מודרניות המדגישות הבדלים אתנוצנטריים כדי לחזק את קהילתן אל מול אויב משותף. הטרגדיה הבוסנית היא המחשה עכשווית טובה לקשר שבין לאומיות לבין פארנויה אתנית, מרגע ששפת הדם וההשתייכות שולטות בכיפה. ביוגוסלוויה לשעבר, לאחר קריסת השלטון החוקי במדינה, התרחשה מעין נסיגה היסטורית לימי-הביניים המאוחרים. במלחמה שבאה בעקבות התמוטטות השלטון, ושבה נאבקו כולם בכול, הוגדרה שייכות אתנית-לאומית על ידי דם משותף ושפה משותפת, והיתה כרוכה בגירוש שכנים מתוך הנחה כי "הבא להרגך השכם להרגו", חרף עשרות שנים של דו-קיום בשלום. כל צד בעימות ראה את עצמו כשה תמים המוקרב לעולה, ואילו את האחר ראה כמי שבא לכלות עם.

במקרה של הסרבים, הקרואטים והמוסלמים נראה כי ללא השנאה חסרת המעצורים כלפי האחר אין עצמי לאומי מוגדר בבירור. רק האחר נושא באחריות; הם מתנהגים כחיות טרף, הם מבינים רק אלימות וכך הלאה. כמה פעמים חזר ונשמע כתב אשמה זה בסכסוכים טריטוריאליים ואתנו-לאומיים במרוצת המאה העשרים? כמעט תמיד אופציית הטבח עולה על הפרק ברגע ששוללים באופן מטפורי את צלם האנוש מן האויב וגורמים לו להיראות כמי שהוא מחוץ לתחום הציוויליזציה האנושית. ככל שדימויי העיוות הגופני, השחיתות המוסרית והנחשלות הכללית מפלצתיים יותר, כך קל יותר להצדיק את ההרג. קישור זה בין כוחם הנורא של סטריאוטיפים לבין גרימת מוות המוני היה ברור מדי במאה שלנו, שהיא ללא ספק העקובה ביותר מדם והשטופה ביותר בקטל עמים בהיסטוריה האנושית.

לעומת זאת בשלהי המאה השמונה-עשרה, תקופה של אידאלים אוניוורסליסטיים בדבר הנאורות, של ביטחון אופטימיסטי בתבונה ושל אמונה בטבע אנושי עקיב פחות או יותר, התעוררה לזמן מה סקרנות מסוימת בנוגע לאחר כדרך המלך להכרת עצמו. נדמה כי תנועת ההשכלה של המאה השמונה-עשרה, עם השקפתה הקוסמופוליטית, הכרתה בעליונות הפרט וסובלנותה כלפי אמונות אחרות וזרים אקזוטיים, אכן הציעה חלופה רציונליסטית לשנאת האחים הקטלנית כלפי האחר אשר שיסעה את אירופה לגזרים במהלך

מלחמות הדת במאה השבע-עשרה. ככלות הכול ההשכלה הצרפתית היא שסללה את הדרך באירופה לשחרור היהודים והשחורים, על אף הדעות הקדומות האליטיסטיות ששימרו אפילו מיטב האינטלקטואלים שלה, ועל אף ההשלכות הבעייתיות יותר לטווח ארוך של התקפתה הפילוסופית על המורשת היהודית-הנוצרית.

בצרפת של המאה הקודמת, בשיאה של פרשת דרייפוס, התנהל מאבק הרה גורל לשימור המורשת הרציונליסטית של ההשכלה ושל המהפכה הצרפתית. תומכיה של מורשת זו עמדו בפני מתקפה מצד כל הכוחות השמרניים של המשטר הישן (Ancien Régime): הכנסייה, המונרכיה, הצבא וחבורה מגובשת של אנטישמים ושל לאומנים. במרכז הסמלי של עימות זה ניצב אלפרד דרייפוס, קצין צבא יהודי שטפלו עליו

אשמת שווא של בגידה בארצו למען הגרמנים. לא רק אנטישמים יצאו להאשים את דרייפוס, אלא גם כל אותם אנשים בצרפת אשר ראו ברפובליקה כוח שטני, החותר באופן בלתי הפוך תחת אופייה הנוצרי- המסורתי של המדינה. הפרשה המחישה כי אפילו במדינה האירופית הנאורה, המתורבתת והמודרנית ביותר יכולה האנטישמיות לפרוץ לפתע בעצמה, תוך מיזוג הדמונולוגיה הקתולית הישנה של היהודי עם קטגוריות גזעיות מודרניות חדשות יותר. יהודים ו"בונים חפשיים", ליברלים וסוציאליסטים הואשמו על ידי הימין הקתולי והלאומני בתזמור קנוניה דמונית כנגד צרפת בשליחות דרייפוס ומעסיקיו הגרמנים.

מיתוס היהודי הכל-יכול (שגולם על ידי הרוטשילדים וההון "היהודי" הבין-לאומי) קם לתחייה; גם בפנטזיות הימי-ביניימיות על היהודי כאנטי-כריסט, כנציגו של השטן וכמשחית מידות הופחה רוח חדשה. הבוגד דרייפוס, כהתגלמותו של יהודה איש קריות (סמל הבגידה הנוצרי הקלסי), הפך להתגלמות המודרנית של העם הארוך. הפרשה הסתיימה ללא ספק בניצחון לדרייפוס ולתומכיו, לשלטון החוק ול"אני מאמין" הרפובליקני של זכויות האדם. ואף על פי כן היא היוותה מצע לעליית הפשיזם האירופי ולבדייתם של זיופים דוגמת "הפרוטוקולים של זקני ציון", והיתה כעין חזרה גנרלית לפוליטיקה טוטליטרית ולאנטישמיות בנוסח הנאצי (כפי שחנה ארנדט ציינה זה כבר).

הנטייה לזהות את היהודי ואת היהדות עם כוחות גדולים ורבי-עצמה של מודרניות (דמוקרטיה, ליברליזם, הבורסה, הסוציאליזם העולמי, המודרניזם האמנותי, החילון וכדומה) הופיעה בצרפת כבר בשלהי המאה שעברה. נטייה זו הורגשה ביתר שאת ברפובליקת ויימר ובכל שדרות החברה האירופית לאחר שנת 1918. ניתן לראות התפתחויות אלה כתגובה על השפעתן הגוברת והגלויה לעין של האמנציפציה וההתבוללות היהודית, על המשבר הכללי

בחברה האירופית שלאחר מלחמת העולם הראשונה על החששות מפני המהפכה הבולשוויקית וכן על עליית התנועות האנטישמיות הקיצוניות, אשר אימצו תאוריות קונספירציה היסטוריות מפותחות. חלק מן התנועות האנטישמיות הללו היו נוצריות (נוצריות-סוציאליסטיות, נוצריות-

נציונליסטיות, קתוליות פופוליסטיות וכיוצא באלה), בעוד שאחרות היו אנטי נוצריות, אולם כולן האמינו בתפקיד המרכזי שממלא היהודי בתרבות המערב.

הנצינול סוציאליזם הגרמני אימץ אמונה רווחת זו והקצין אותה לשלילה, כך שכל תולדות העולם נתפסו כמאבק לחיים ולמוות בין האריות הנורדית לבין הרוח היהודית. בהשקפת העולם (Weltanschauung) הנאצית אחרותו של היהודי הפכה למוחלטת, ואף יותר מכך, למבשרת רע, שכן הוא פלש ללב לבה של התרבות הגרמנית. היתה זו אחרות בלתי ניתנת להגדרה, אמורפית, נזילה לחלוטין ובעלת כושר סתגלנות אין-סופי, השומרת כביכול על שלמותה הגזעית הבלתי משתנה. היהודי, שנתפס כנשא של מהות הרוע לצורותיו השונות, נראה לפיכך בעיניים נאציות כהתגלמות של כוחות האופל. בהיותם איום על-אנושי ותת-אנושי כאחד הפכו היהדות והיהודים באופן פיגורטיווי לנשאים חובקי עולם של מוות ולמי שחיסולם הוא תנאי מוקדם לגאולת האנושות. "אנטישמיות גואלת" זו, כפי שציין בין השאר שאול פרידלנדר, היתה בלב לבה של התכנית ההיטלראית, ובלעדיה לא יכלה השואה להתרחש.

היהודי השטני התעורר שוב לחיים בנאציזם כסכנה אפוקליפטית פנימית לקיומם של גרמניה, של "הדם הטהור" הארי ושל חלומות על מרחב מחיה חיוני ועל התרחבות טריטוריאלית. לאחרותו הגזעית היו הדים ברורים בדמונולוגיה הנוצרית, אך היא הוקצנה, כך שהיהודי הוצא לחלוטין אל מחוץ לכלל האנושות. היהודים תוארו כחיידקים, כשרצים, כסרטן בגוף האומה, "כשחפת הגזעית של העמים", כמזהמים לאומיים וכטפילים. שפתם של הנאצים היתה שפה פסוודו-מדעית שהשתמשה בטרמינולוגיה רפואית מתחום ההיגיינה, ובאוצר מילים של הדברת מזיקים ו"היגיינה גזעית"; ואכן המלחמה כנגד השטן היהודי אמורה היתה להיות מוכרעת באמצעות הגז ציקלון B. היטלר התמיד בפתרון הסופי (Endlösung) האכזרי שלו כנגד רוח הרפאים היהודית עד הסוף המר, והשמיד שישה מיליוני יהודים חסרי הגנה, שמעולם לא הכריזו מלחמה על גרמניה וכלל לא ביקשו לפגוע בה.

מאז מלחמת העולם השנייה לא פסו מן העולם לא הפחד ולא השנאה כלפי האחר ואף לא הגזענות, האנטישמיות או רצח עם. היינו עדים לרציחות המוניות של מתנגדים פוליטיים על ידי משטרים דיקטטוריים, לניסויים בהנדסה חברתית, דוגמת אלו של החמר-רוז' בקמבודיה,

לרציחות שבטיות איומות ונוראות באפריקה, לטיהור אתני בבלקן ולזוועות רבות אחרות. הכוח המניע להריגות אלה לא היה אמנם גזענות ואף לא אנטישמיות, אולם הפוטנציאל של תופעות אלה טרם מוצה. האמונה בקנוניה יהודית כלל עולמית נותרה בעינה, גם כאשר היא מתונה לכאורה, כמו ביפן. כוחם הסמוי המדומה של היהודים, כפי שהוא בא לידי ביטוי ב"פרוטוקולים של זקני ציון", ממשיך לסנוור אנטישמים בכל רחבי העולם, בין אם הם ימנים או שמאלנים, פונדמנטליסטים דתיים או חילוניים, בין הם מתגוררים במערב, במזרח או בעולם השלישי. מרוסיה וממזרח אירופה דרך המזרח התיכון ועד לצפון אמריקה ולדרומה תפיסת היהודים כמי שמבקשים להיות שליטי העולם עדיין מוצאת לה מומחים ומאמינים. ההאשמה כי הציונים והיהודים "המציאו" את השואה הפכה היא עצמה להיות חלק חשוב מווריאציה פוסט מלחמתית זו על תאוריית הקונספירציה. על פי מטבע זו כוחם השטני של היהודים מומחש מעל לכול ביכולתם להוציא אל הפועל תרמית רחבת היקף, לייצר "מיתוס של רצח עם" אשר הקנה להם כוח פיננסי ופוליטי אדיר.

מדינת ישראל והציונות העולמית הן המקור החשוב הנוסף למיתולוגיה האנטישמית הפוסט מלחמתית. אנטי ציונות אידאולוגית, בין אם בברית-המועצות לשעבר, בקרב מוסלמים פונדמנטליסטים, בחלקים גדולים של העולם הערבי או בקרב פלגים קיצוניים ושמאלנים במערב, יצרה דימוי דמוני לישראל כהתגלמות הרוע. באמצעות מוטיבים הלקוחים מן האנטישמיות הקלאסית מוצגים ישראל והציונות ככוח-על חורש רעה, הנעזר בשיטות מושחתות ומאגיות כדי לשעבד את המזרח התיכון ואת העולם כולו. היהודים הציונים השטניים מוכפשים בלא יוצא מן הכלל כאימפריאליסטים, כגזענים, כדוגלים בהתפשטות ובהתרחבות וכנאצים; הם עסוקים ברדיפות בלתי פוסקות של ערבים; הם משקרים באופן שיטתי ומתמרנים בצורה מסולפת את השואה כדי לטיח את חטאיהם. בחוגים פונדמנטליסטיים וקיצוניים בעולם הערבי ובאירן מקובל לראות את ישראל באור קנונייתי, ככוח שטני, הקושר מזימות כנגד האסלאם. בקרב תומכי האסלאם במיוחד, היהודים וישראל נתפסים כמפעילי "השטן הגדול", דהיינו אמריקה, וכמי שעובדים בשיתוף פעולה הדוק עמה כדי לגרום למזרח התיכון כולו לסור למרותן.

אולם אין זה עימות פוליטי וטריטוריאלי גרידא: עבור המאמינים בו זוהי מלחמת קודש (ג'האד) ומלחמת תרבות, מאבק על נשמת האסלאם. באופן טרגי היהודי הפך לאחר הדמוני בדחף הפונדמנטליסטי החדש לאשש זהות עצמית מוסלמית כנגד ישראל והמערב "הכופר". המעגל נסגר באופן פרדוקסלי ביותר: הציונות ביקשה לפתור את הבעיה היהודית באירופה על ידי השבת היהודים למולדתם הקדומה במזרח התיכון. אולם לא זו בלבד שלא הצליחה לרפא את פתולוגיית האנטישמיות העתיקה, היא אף יצרה זן מוסלמי חדש של אותה מחלה,

שהיא עצמה יובאה מאירופה. אנטישמיות זו בנוסח אירופי אמנם אוסלמה כדת וכדין ותובלה בציטוטים מגמתיים מספרות הקודש האסלאמית, אך בכל זאת ניכסה גם את הדמונולוגיה הנוצרית הקלסית לגבי היהודים. לפיכך אנו מוצאים את האנטישמים הערבים והמוסלמים משלבים בתעמולתם מתקפות ימי-ביניים על התלמוד, הטחת האשמות כלפי היהודים על רצח למטרות פולחן ואת תפיסת העם המנודה והארור - מושגים שהיו זרים באופן מסורתי לדת המוסלמית ולתרבותה.

וכאילו כדי לחדד את הפרדוקס, המוסלמים והמהגרים הערבים באירופה מוצאים את עצמם מוצגים באופן סטריאוטיפי יותר ויותר וסובלים מהטרדות גוברות, שכן נוכחותם המתבדלת והגלותית מעוררת תגובות קסנופוביות וגזעניות. במידה מסוימת הם (ביחד עם הצוענים, העובדים הזרים והמהגרים הצבעוניים) תפסו את מקומם של היהודים כאחר המאיים באירופה הרב-תרבותית, שטרם גירשה את רוחות העבר הג'נוסידי והקולוניאליסטי שלה. הלקח העתיק מספר שמות "וגר לא תונה ולא תלחצנו" לא יושם עדיין, לא באירופה ולא במזרח התיכון. הציווי לאהוב את הגר חוזר בתנ"ך לא פחות משלושים ושש פעמים. שנאת האחר מובילה באופן חד משמעי למבוי סתום. משמעותה האמתית של האנושיות תתגלה לנו מחדש רק על ידי הכרה בזר וקבלת שונות ואחרות.

פרופ' רוברט ויסטריך מרצה בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית. המאמר לקוח מתוך ההקדמה לקובץ "האחר" כאיום: דמוניזציה ואנטישמיות" (*The 'Other' as Threat: Demonization and Antisemitism*), הכולל לקט הרצאות שנישאו בכנס שארגן המרכז העולמי ע"ש וידאל ששון לחקר האנטישמיות באוניברסיטה העברית ביוני 1995.

מקור: בשביל הזיכרון, 26, 1998, ע"מ 13-17.